Рецензије и прикази

Colin D. Bergen, *Schrift und Erfahrung. Die Konzeption und Begründung des kirchlichen Bibelgebrauchs in der neueren orthodoxen Theologie*, East West Ecumenism – Ost West Ökumene, Band 3, Brill Schöningh, München/Paderborn, 2024, 509 стр. 509. 978-3-506-79661-5

Монографија *Schrift und Erfahrung: Die Konzeption und Begründung des kirchlichen Bibelgebrauchs in der neueren orthodoxen Theologie* (*Писмо и искуство: Концепт и заснованост црквене употребе Писма у новијој православној теологији*) аутора К. Д. Бергена пружа темељну и компетентну анализу приступа Светом Писму у оквирима савремене православне теологије. Кључне теме које се обрађују у књизи су: јединство Светог Писма и Предања, сотириолошка димензија православног тумачења Светог Писма, литургијски контекст читања и разумевања Светог Писма, као и мистичка и преображавајућа димензија православног тумачења Писма. Аутор излаже и анализира теолошке основе, историјски развој, практичне импликације и екуменске перспективе задате тематике. Ове четири основне теме чине уједно и структуралну поставку монографије.

У поглављу посвећеном теолошким основама приступа Светом Писму у оквиру православне теологије аутор презентује истраживања историјских и интелектуалних корена савремене православне теологије, с нарочитим нагласком на концепт „неопатристичке синтезе“ Георгија Флоровског, који је заговарао повратак теолошком методу светих отаца заснованом на живом искуству Цркве. Флоровски је критиковао разне утицаје са Запада на аутентичну православну теологију, попут утицаја схоластике или филозофије модерног доба, и залагао се за теологију која почива на откривењу које се одиграло у историји и на мистичком и литургијском животу Цркве. Дакле, кључни моменти у православној теологији представљају историјски карактер откривења, динамичко и живо Предање Цркве и сведочанство божанске истине. Аутор критички сагледава концепт „неопатристичке синтезе“ и инсистира на потреби примењивања савремених метода тумачења Писма у православном контексту.

Овакав приступ неминовно отвара питање односа Светог Писма и спасења. У том погледу аутор указује на важну тезу православне теологије, наиме, на тезу о двострукој природи Светог Писма, божанској и људској, која је аналогна двема природама у Христовој личности. Стога се у православној теологији Свето Писмо сагледава

као светотајински посредник, кроз који верујући сусрећу Бога и учествују у тајни обожења (θειώσις). Такође, за православну теологију је кључна богонадахнутост Светог Писма као акт синергије божанске благодати и надахнутих аутора. У погледу методе важна је типологија, која старозаветне личности и догађаје сагледава као типове или изображења новозаветне христологије, као и алегореза, која у библијским текстовима чита пренесене смислове који се односе на небеске или есхатолошке реалности. За православну теологију и њено виђење библијских наратива и исказа важну улогу игра апофатика, која наглашава несазнатљивост Бога, тј. неприступачност божанског људском језику и категоријама. Сотириолошка димензија православног тумачења Светог Писма наглашава преображавајућу улогу Писма на путу верујућих ка спасењу.

Аутор надаље посвећује пажњу литургијској, духовној и академској улози Светог Писма у православној теологији. Свето Писмо заузима средишње место у православној богослужбеној пракси, где се оно пева, где му се клања и где је интегрисано у химне и молитве. У оквиру овог доксолошког и евхаристијског контекста тумачење Писма постаје живо искуство вере. Осим ретких изузетака, приватно читање и тумачење Светог Писма у историји православља није представљало проблем, с тим што се инсистирало на читању Писма у оквирима црквене вере да би се спречила погрешна тумачења. Такође, аутор излаже токове у савременој православној библистици, чија је карактеристика покушај успостављања равнотеже између историјско-критичких истраживања и очувања идентитета православне теологије. Аутор веома успешно приказује рад појединачних савремених православних библиста из разних земаља и помесних цркава.

Библијске студије сагледавају се као веома важне са становишта екуменских напора. У том смислу аутор пореди православни и протестантски приступ Светом Писму, при чему посебну пажњу посвећује односу према Предању, као и херменеутичким позицијама. Док се у православљу наглашава јединство Светог Писма и Предања, у протестантизму доминира теолошки принцип sola scriptura. У сваком случају, постоје многа поља на којима се може водити дијалог и доћи до размене која може допринети бољем разумевању. Библијске студије и библијска херменеутика могу бити области у којима се унапређује дијалог, сарадња и остварује плодна размена. Стога се наглашава важност екуменског дијалога да би се неговало међусобно разумевање и сарадња између православних и протестантских истраживача текста Светог Писма.

Предраг Драгутиновић

Четврто синоптичко Еванђеље? Преглед зборника *Јованова трансформација Марка*, прир. Ив-Мери Бекер, Катрин Х. Вилијамс и Хелен К. Бонд, Лондон: T&T Clark, 2021, 332 стр. ISBN 978-0567-6918-9-7

Књижевни однос Еванђеља по Јовану са осталим канонским Еванђељима најчешће је сагледаван из призме тзв. 'синоптичког проблема', посебно употребе Еванђеља по Марку од стране еванђелистâ Матеја и Луке. Ову употребу одликује интеграција текста Мк од стране каснијих писаца скоро

у целости, толико да је могуће њихово читање у упоредним ступцима. С друге стране, текст Јн ретко нуди могућност за упоредни приказ са осталим, тзв. 'синоптичким Еванђељима'. Осим тога, поређење текстова указује на бројна одступања Јн од синоптичких Еванђеља, и то: 1) на ширем плану, нпр. у поретку приповести (дужина Исусове службе, њен карактер); те 2) на микроплану – у опису појединачних догађаја (призив ученика, Исусово саслушање и погубљење). Што се тиче сличности које Јн показује са осталим Еванђељима, оне су приписиване неком заједничком „извору чуда/знамења", или пак усменој традицији која је писцу Јн била доступна независно од синоптичких Еванђеља. Ова теза о књижевној независности Јн од осталих канонских Еванђеља била је посебно реципирана у студијама истраживача религијско-историјске компаративне методе, будући да је омогућавала тумачење особености Јн у контексту неког другачијег духовног правца у периоду раног хришћанства, било гностицизма, или грчко-римских философских традиција. Међутим, преглед литературе на тему односа Јн и осталих Еванђеља показује да теза о књижевној независности Јн никада није била општеприхваћена међу истраживачима.

На претконференцији Друштва за новозаветне студије (SNTS) у Атини 2018. године, бројни истраживачи су се критички поставили према традиционалним схватањима односа Еванђеља по Јовану и синоптичких Еванђеља. Излагања су резултирала три године касније зборником радова под називом *Јованова трансформација Марка*, чији су уредници Хелен К. Бонд (Универзитет у Единбургу), Катрин Х. Вилијамс (Универзитет у Велсу) и Ив-Мери Бекер (Универзитет у Минстеру). Неколицина истраживача је још дуго пре године одржавања конференције у Атини заузела другачији став према односу синоптика и четвртог Еванђеља, те публиковала значајне радове у тој области. Сама конференција је, међутим, пружила прилику за утврђивање адекватне методологије рада и развој другачијих приступа тематици, барем када је реч о књижевном односу Еванђељâ по Марку и Јовану.

У првом чланку о историји сагледавања односа канонских Еванђеља (9–22), Харолд В. Атриџ истиче да су поједини оци још у раној Цркви претпостављали упознатост четвртог еванђелисте са Мк, Мт и Лк. Евсевије Кесаријски у својој Црквеној историји из IV века наводи исказ Климента Александријског да је Јован, видећи да су у осталим Еванђељима изложене „телесне ствари", написао духовно Еванђеље (Евсевије, *ЦИ* 6, 14, 7). Тек је XX век довео у питање наведени став, посебно студија Персивала Гарден-Смита из 1938. године, у којој су разлике и противречности између синоптика и Јн тумачене као најснажнији доказ непознавања синоптичких Еванђеља од стране четвртог еванђелисте, те његове књижевне самосталности. Поједини радови у зборнику истичу да је овај аргумент заснован на сагледавању односа Јн према осталим Еванђељима из призме начина употребе најстаријег Еванђеља по Марку од стране еванђелистâ Матеја и Луке. Међутим, феномен синоптичке употребе представља изузетак у античком свету, не правило. Начин опхођења писаца у антици према књижевним делима која им претходе може бити

далеко динамичнији, те укључивати селективни одабир традиција, њихову креативну интерпретацију, парафразу, или чак потпуну измену и одбацивање. Када је реч о односу Јн према његовим претходницима, могуће је говорити о пречитавању („relecture“; „rewriting“, 23–30), критичком наслеђу („critical inheritance“, 31–50), преображењу („transformation“, 251–268) или другостепеној оралности („secondary orality“; „re-oralization“, 229–250). Ове свеже методолошке парадигме које су понудили истраживачи полазе од разлика међу текстовима као знака познавања претходних традиција, тумачећи их као свесне књижевне захвате писца. Катрин Х. Вилијамс се позива на феномен наново написане Библије („rewritten Bible/Scripture“), заступљен у периоду јудаизма касног другог Храма, који је подразумевао подвргавање ауторитативних текстова новом тумачењу (51–66). Када је реч о сличностима – најчешће приписиваним заједничком извору знамења или усменој традицији – Марк Гудејкр истиче да оне нису присутне само на нивоу претпостављених паралелних традиција које се налазе иза Мк и Јн, већ на нивоу њихових књижевних концепата у целини: 1) оба Еванђеља посвећују скоро половину своје приповести теми Исусовог страдања; 2) сâмо Исусово страдање је у оба дела најављено врло брзо по почетку приповести (Мк 3, 6; Јн 2, 4.19–22); 3) оба дела започињу појавом Јована Крститеља, призивом ученика, развијајући у наставку идеју „скривеног Месије“, чији идентитет није познат актерима у причи; 4) догађај васкрсења је у оба дела херменеутички кључ за разумевање Исусовог идентитета (Мк 9, 9–10; Јн 2, 22; 12, 16). У том смислу, уместо говора о „упоредним традицијама“, Гудејкер се одлучује да говори о „упоредним Еванђељима“, проглашавајући и четврто канонско Еванђеље за синоптичко (77–90). Узимајући у обзир да Еванђеља показују сличности и на нивоу вокабулара, појединачних стихова, до целих перикопа, истраживачи предлажу да се теза о заједничкој усменој традицији не укључује *a priori* у тумачење односа Мк и Јн (166).

Бројни радови у зборнику сагледавају однос Мк и Јн кроз призму конкретног литерарног и/или теолошког концепта. Жан Цумштајн сматра да читаоци Јн познају Мк (1, 40; 3, 24; 11, 2; 12, 1–8), те да је Јн заправо текст „изведен“ из Мк као основе („Pretext“; „Präxten“). Наравно, еванђелист је створио нови интерпретативни оквир (Јн 1), као и нешто другачији поредак прича, које је слободно скратио или надоградио у складу са својим потребама (23–30). У том смислу, бројне разлике између Мк и Јн нису доказ непознавања, већ пре указују на другачији начин употребе Мк у односу на онај у Мт и Лк (23). Позивајући се на класичну литературу, Џорџ Л. Парсениос истиче да еванђелист Јован проширује и надограђује Марков портрет Исуса посежући за платоновским филозофским традицијама, као и елементима античке драме, посебно драмским поступком препознавања („anagnôrisis“, 67–76). У сличном маниру, Каспер Б. Ларсен указује на јовановску прераду Маркових сцена о Исусовом кушању у кључу филозофских традиција о мудром човеку као непоколебивом пратиоцу својих учења и воље богова (215–228). Кристина Хеген-Ролс анализира почетке Мк и Јн, указујући на Мк 1, 1 као интертекст за Јн 1, 1. Стив А. Хант и Трелс Енгберг-Педерсен дају

упоредну анализу приказа Јована Крститеља у два Еванђеља. Од посебног значаја су радови који сагледавају развој есхатологије (169–186) и етике (187–202) из Еванђеља по Марку од стране четвртог еванђелисте. Поједини радови у зборнику пажњу посвећују сличним књижевним целинама или мотивима у два Еванђеља, нпр. чудима исцељења (149–168), Исусовим говорима (203–214), завери против Исуса (229–250), или сценама суђења (251–268).

Радови истраживача у приказаном зборнику указују на егзегетску дубину коју Еванђеље по Јовану добија када се тумачи у светлу Еванђеља по Марку. Значајан допринос представља и публикација о Еванђељу по Јовану као четвртом синоптичком Еванђељу (Goodacre 2025), која се појавила крајем 2025. године и која систематски сагледава књижевне релације четвртог Еванђеља са Мт и Лк, а не искључиво са Мк.

Миодраг С. Поповић

Julien M. Ogereau, *Early Christianity in Macedonia: From Paul to the Late Sixth Century*, Leiden–Boston: Brill, 2023, 333 стр. ISBN 978-90-04-68120-0 (e-book)

Један од водећих савремених стручњака за поље изучавања посланица Светог апостола Павла, теолог и историчар др Жилијен М. Ожеро, недавно је објавио монографију *Early Christianity in Macedonia: From Paul to the Late Sixth Century*, која се бави развојем хришћанства у Македонији у периоду од времена проповеди Светог апостола Павла до VI века по Христу. У том смислу, др Ожеро је настављач дела Адолфа фон Харнака *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten* (1902) и у том погледу се ослања на новооткривене примарне изворе о развоју хришћанства у Македонији после средине I века по Христу.

Аутор у својој студији комбинује текстуалне, епиграфске и археолошке изворе како би анализирао ширење хришћанства на простору „историјске Македоније", чије је историјско средиште био Солун. Управо у тој разноврсности извора лежи и кључ за научни допринос ове студије. Након увода и историографске експозиције, која обухвата општеисторијски приказ политичких околности у којима се хришћанство развијало у античкој Македонији, затим приказ развоја изучавања задате теме и дефинисање хронолошких и географксих оквира студија, следи шест поглавља, под насловима: „Macedonia in Roman Antiqutiy", „Christian Beginnings in Macedonia", „Early Christianity in Eastern Macedonia", „Early Christianity in Central Macedonia", „Early Christianity in Western Macedonia" и „Early Christianity in Northern Macedonia". Аутор идентификује око 500 ранохришћанских епиграфских натписа античке Македоније. Готово све ове изворе (стр. 27), аутор смешта у период касне антике односно од IV до VII века (стр. 9). На основу ових докумената, које испитује у њиховом историјском и археолошком контексту – и понаособ и као корпус – обликује историјску позадину и реконструише како је изгледало ширење хришћанства у различитим деловима Македоније након проповеди Светог апостола Павла. Аутор бира следећи географски приступ: у четвртом поглављу обрађује

рано хришћанство у источној Македонији, у петом поглављу у средишњој Македонији, у шестом поглављу у западној Македонији, а у седмом поглављу у северној Македонији. Студија се завршава епилогом, библиографијом, конкорданцом, индексом античких извора и општим индексом.

Аутор започиње истраживање од развоја хришћанства у Филипима – граду у коме је, према сведочанству Дела апостолских, основана прва хришћанска заједница у Европи и коју је основао апостол Павле на свом другом мисионарском путовању око 49. године. Упркос релативно оскудној епиграфској грађи, богати археолошки остаци, попут базилика и мозаика, сведоче о снажној и великој хришћанској заједници у Филипима, али говоре донекле и о идентитету хришћана у овом граду (стр. 126), као и у Амфипољу и Партихополису. Управо ове епископије доживљавају свој врхунац између IV и VI века, када прерастају у значајне верске и, вероватно, поклоничке центре на путу Via Egnatia, пре него што у VII веку постепено замру под налетима словенских племена. Управо овај процес Ожеро прати тумачећи епиграфске налазе.

У наредном поглављу, петом, аутор посебну пажњу посвећује Солуну као једном од најважнијих урбаних центара у касној антици (стр. 162–221), али обрађује и шире подручје, укључујући Халкидики (стр. 221–230). Археолошки остаци – цркава, крстионица и некропола – и епиграфски споменици, пружају увид у постепено прихватање хришћанства и претварања хришћанске вере у означитеља не само царске идеологије него и свакодневног, свеукупног живота поданика царства. Управо на основу надгробних натписа и симбола као и облика гробова, аутор реконструише не само шири контекст развоја сакралне инфраструктуре већ и поједине елементе идентитета преминулих: њихову титулу, социјални положај, ниво писмености или интензитет побожности (стр. 179).

У шестом поглављу Ожеро истражује епиграфске натписе западне Македоније, са посебним освртом на градове Едесу, Берају, Дију и области Беотије и Пиерије (стр. 231–279). За разлику од Солуна и Филипа, у овом региону епиграфска грађа је оскуднија, али не свакако мала и поуздано сведочи о хришћанској присутности. Најстарији потврђени хришћански натписи у Македонији пронађени су управо у Едеси и датирају у III век (стр. 233), што указује на могућност да се хришћанство у овој области укоренило независно од Павловог мисионарског деловања. Мада је апостол Павле, према Делима апостолским, проповедао у Берејии, недостаје конкретна историјска веза између Павловог деловања и развоја заједница у овом делу Македоније.

У седмом поглављу, које је посвећено северној Македонији, Ожеро наставља своју методолошки доследну анализу комбиновањем епиграфских, археолошких и историјских података (стр. 280–326) . Иако је број хришћанских натписа са овог подручја знатно мањи у односу на друге регионе, аутор вешто надомешћује недостатак писаних извора археолошким налазима, првенствено анализом археолошких остатака црквених здања, крстионица и подне мозаичке уметности. Посебан значај придаје епископалним центрима Стоби и Хераклеја Линкестис, где тематизује поруке надгробних натписа, међу којима се издвајају ретке есхатолошке формулације и рани трагови

култа светих. Ожеро указује и на значајне појаве доброчинства и социјалне улоге хришћанских званичника, при чему истиче натписе који славе заштитнике удовица, сирочади и сиромашних (стр. 316).

Иако се чини да је хришћанска епиграфска пракса у руралним подручјима готово одсутна, систематски приказ археолошких локалитета у Кули, Крушки, Беговом Дабу, Крупишту, Црквишту и на Виничком Калеу и околини Стобија сведочи о широј распрострањености хришћанства (стр. 325). На тај начин, Ожеро не само да проширује границе познатог хришћанског присуства у касноантичкој Македонији, већ указује и на важност комбиновања различитих типова извора ради потпуније реконструкције процеса христијанизације у провинцијским оквирима.

Епилог, који заокружује монографију, не служи тек као резиме, већ је то аналитички осврт на шире процесе христијанизације унутар римске провинције Македоније (стр. 327–333). У њему Ожеро подводи закључке својих регионалних истраживања под заједничку слику неравномерног и постепеног продора хришћанства, који се није одвијао по јединственом моделу, већ кроз сложену интеракцију урбаних и руралних центара, локалних друштвених структура и империјалне политике. Посебно истиче да је хришћанска епиграфска пракса била готово искључиво урбани феномен, али да археолошки налази, а нарочито мреже базилика и крстионица, сведоче о снажном присуству хришћанства и у мање истраженим подручјима где нису нађени епиграфски налази (стр. 328). Епиграфски корпус који је аутор сабрао и анализирао пружа драгоцен увид у социјалну улогу епископата и духовне преокупације верника, чиме се знатно доприноси разумевању начина на који је хришћанство заузимало простор, институције и ментални свет ранохришћанских заједница у Македонији.

Напослетку, истицањем значаја „комуникацијских осовина", као што је Via Egnatia, која спаја Рим и Константинопоље и којом циркулише хришћанство, које није дуго „таворило" у урбаним центрима, већ се „убрзано" ширило (стр. 329), аутор осликава пејзаж динамичне прошлости, која је обликована ширењем хришћанске вере, а која у касној антици обједињује евроазијску копнену масу од Сикјанга на истоку до Ирске на западу, како објашњава Питер Браун у утицајној студији *Успон хришћанства на Западу* (Београд: Clio, 2010), чиме студија др Ожероа даје прилог савременим историографским напорима да се касна антика разуме као доба *континуитета* и *процеса промене на основу тих континуитета*, уместо као *fin-de-siècle* у историји Римског царства.

Катарина Тодоровић

Wolfram Kinzig, *Christenverfolgung in der Antike*, München: C. H. Beck, 2019, 128 pp. ISBN 978-3-406-74009-1

Ранохришћанско мучeништво представља значајан феномен за разумевање не само најраније историје Цркве већ и њеног потоњег повесног пута. У савременим истраживачким круговима, ова тема добија на значају у оквиру тенденциозних мисаоних кретања епохе, оличених у идентитетским и такозваним родним (gender) студијама. Нажалост, разумевање

мучеништва као таквог кроз савремену оптику често уме да буде ризичан подухват, који може резултирати потпуним дистанцирањем од онога што нам о страдању првих хришћана доносе извори. Изузетак од овог правила представља релативно скорашња историјска студија Волфрама Кинцига, шефа Катедре за црквену историју на Протестантском теолошком факултету у Бону, која нуди чињенични опис прогона од апостолских времена до IV века. Написана на немачком језику, насловљена *Прогон хришћана у антици*, први пут је угледала светлост дана 2019. године, будући објављена у Минхену, од стране угледне издавачке куће C. H. Beck. Монографија, осим историјске студије, садржи и додатак смештен на самом крају – временску линију, то јест хронологију догађаја који су се збили за време Диоклецијановог прогона и две мапе, од којих једна приказује границе и називе провинција Римског царства на западу, а друга оних на истоку. Студија је раздељена на укупно једанаест поглавља, не рачунајући списак литературе и речену временску линију.

Метод целокупног истраживачког подухвата који Кинциг предузима сажет је у првом, уводном делу, а аутор га представља овако: „Савремена историја Цркве мора, зарад историјске искрености, критички сагледати ову традицију поштовања мученика“ (стр. 8). Кинцигу се мора признати да није заузео екстреман став о овом питању иако је у примени метода био врло доследан. Наиме, у допуњеном енглеском преводу монографије (Wolfram Kinzig, *Christian Persecution in Antiquity*, Waco, TX: Baylor University Press, 2021), аутор је упутио приговоре Кандиди Мос, заступници тезе о измишљању прогона од стране хришћана, њиховом маргиналном значају и незнатном интензитету (уп. Candida Moss, *The Myth of Persecution: How Early Christians Invented a Story of Martyrdom*, New York: HarperOne, 2013), рекавши да извори о мученичким страдањима јесу историјски поуздани документи, с обзиром на то да описују догађаје који су се заиста збили, иако су реторички удешавани и често обликовани за богослужбену употребу.

Осврнимо се и на изворе које Кинциг анализира. Он се превасходно фокусира на новозаветне списе, Јевсевијева дела *Црквена историја* и *О палестинским мученицима*, Лактанцијеву књигу *О смрти прогонитеља*, али и на различите материјалне доказе о овим догађајима. Период који истраживање обухвата започиње од столовања римског цара Нерона, а завршава се великим прогонима под Диоклецијаном и Константиновим окончавањем прогона, што ће рећи да је обухваћено временско раздобље између 54. и 324. године.

У монографији су истакнути неки значајни, а веома често занемаривани аспекти прогоњења хришћана. На првом месту, указано је на специфичан однос између две мањинске верске заједнице Римског царства – јудејске и хришћанске – који је често карактерисала напетост. Анимозитет према хришћанској заједници био је присутан и међу већинским, паганским становништвом Царства. Међутим, аутор врло луцидно запажа да за државни апарат религија није била важна као таква, већ да се њен значај огледао у социјално-политичким ефектима. Власти су култове промовисале ако су од њих имале политичке користи и уколико нису представљали опасност по јавни

ред и *salus publica*, другим речима „друштвено благостање било је уско повезано са верском праксом…“ (стр. 20). Осим што је политички врх у хришћанима видео субверзивну групу, и међу осталим слојевима становништва – укључујући интелектуалце – владале су изразито негативне предрасуде. Веровало се да хришћански начин живота неминовно нарушава *pax deorum*, те да они сносе директну одговорност за дестабилизацију Царства.

Пошто је појаснио *Sitz im Leben* хришћана у Римском царству, Кинциг је прешао на акције које су против њих предузимане. Период прогона (54–324) градиран је у зависности од карактера, механизама, географске распрострањености и интезитета. Први период (стр. 28–35) обухвата мучења која су хришћани претрпели за владавине царева Нерона и Домицијана. Под њиховом влашћу десила су се два кратка локална прогона против хришћана. У случају другог цара, прогон је, највероватније, првобитно био усмерен против Јевреја, па је резултирао и страдањем појединих хришћана. У другом периоду (стр. 35–67), који Кинциг датира у раздобље између 111. и 249. године, следбеници новог култа били су жртве локалних полицијских акција, из чега следи да „није било прогона на нивоу целог Царства…“ (стр. 35). Њиме су обухваћени прогони хришћана почев од цара Трајана и закључно са владавином Филипа Арабљанина. Премда је хришћанство први пут постало значајна тема, како видимо из познатог Трајановог одговора Плинију, и премда је дефинисано на који начин хришћани треба да буду процесуирани на суду, ипак се наведена правила нису спроводила у потпуности у пракси. Неколико ауторових увида о овом периоду заслужује да буде наведено. Прво, у овом раздобљу нам је из извора евидентно да се хришћанство утврдило међу готово свим друштвеним слојевима, па и оним највишим. На другом месту, током овог периода, поглавито од Аурелијеве владавине, мучења се упризорују у сврху забављања народних маса, добијају спектакуларну димензију, што примећујемо у *Мучеништву Поликарповом* и *Мучеништву лионских и вјенских мученика*. Трећи период (стр. 68–79), за време царевања Децијевог и Валеријановог, био је ширег географског захвата, јер је и по тенденцији и по распрострањености био уистину општи. Отпочет је царским едиктом о обавезном јавном култном обожавању богова, а узроковао је страдање бројних хришћана широм Царства. Он је изазвао и претресање питања о палима у оквиру Цркве, које је за крајњу последицу имало одвајање одређених заједница које су се држале строгих начела, попут донатиста и мелитијанаца, којима је делимично посвећено десето поглавље, у оквиру кога је тематизован проблем палих (lapsi). После деценија релативног мира, од 260. до 303. године, златног доба Цркве, како га Кинциг именује, наступио је највећи и за хришћане најтежи прогон, иницран од стране императора Диоклецијана. Четири царска едикта била су упућена не само против клира, то јест вођа заједнице, него и против свих верника. Забележено је мноштво страдања током овог кратког раздобља. Прогони, међутим, нису престали ни после Диоклецијана, јер су их Максимијан, Галерије и Максимин Даја – уз повремену промену политичког курса – такође спроводили. Западни делови Царства били

су, ипак, поштеђени суровости и учесталих против хришћана усмерених прогона којима је био изложен Исток. Кинциг посвећује један део метода ма које су коришћене у различитим провинцијама Империје, базирајући се на Јевсевијевом извештају (стр. 95). Аутор констатује да је коначна правна сигурност за хришћане наступила тек након Константинове победе над Лицинијем, када је хришћанима у целости враћена конфискована имовина и када су им загарантована верска права (стр. 111). Ипак, по Кинциговом мишљењу, прогони су се јављали и током владавине првог хришћанског цара, Константина, али су они били усмерени против маргиналних и(ли) хетеродоксних хришћанских скупинâ, попут донатиста и прискилијанаца, а све у сврху ојачавања Царства посредством подржавања једномислија у Цркви.

Девето поглавље доноси ауторов преглед организованих прогона против хришћана који су живели ван граница Римске империје. Прогони су се дешавали и под Готима, под Сасанидима у Персији, али и у Јерменији и Грузији. Најчешће оптужбе са којима су се хришћани имали суочити тицале су се њихове наводне проримске оријентације или су биле последица поистовећивања хришћана са манихејцима од стране власти, што је био случај у Персији. Мета прогона поглавито су биле хришћанске вође, дакле, најчешће клирици, а не обични верници.

У десетом поглављу, којег смо се већ делимично дотакли, обрађује се проблем односа према отпадништву одређених чланова и значају исповедника у процесу повратка у потпуно општење, али и конкретних ставова које су различите струје заузимале у вези с тим питањем.

У последњем, једанаестом одељку књиге Кинциг даје закључне напомене и указује на значај мучeништва у формирању и за формирање хришћанског идентитета. Међутим, он критички валоризује време Константинове владавине, указујући да ни оно није било идеално у оној мери у којој га, на пример, Јевсевије представља. Коначно, иако је метаморфоза из *ecclesia martyrum* у *ecclesia triumphans* показатељ декаденције (сагласно одређеним протестантским теолозима и историчарима), вредности из тог раздобља допринеле су модерном опредељењу хришћана да толеришу људе других вера, сматра истраживач.

Вредност Кинцигове монографије огледа се у инсистирању на доследном читању извора уместо учитавању, које је постало често својство студија које се баве овом тематиком. Иако је приметно, нарочито у закључним разматрањима, да је Кинцигу блиско протестантско становиште о декаденцији Цркве, треба одати признање аутору за солидно написану студију и нове увиде, као и на основу њих насталим закључцима које нам доноси. Језгровито, а ипак минуциозно написана студија на ову тему заиста представља desideratum, не само у границама теолошких кругова, већ и шире – у оквирима глобалне академске заједнице.

Стефан Мариħ

Georgi Kapriev, *Byzantine Philosophy: A Systematic Perspective*, Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, Band 138, Leiden–Boston: Brill, 2025,X + 399 стр. ISBN 978-90-04-72896-7

Георги Каприев (рођ. 1960), редовни професор средњовековне и

византијске филозофије на Универзитету „Свети Климент Охридски“ у Софији, спада међу оне ретке истраживаче чији рад доследно поставља византијску филозофску традицију у компаративни однос са западноевропском схоластиком, посебно у питањима онтологије енергија, учења о ипостаси и теорије обожења. Аутор је вишебројних студија о Максиму Исповеднику и Григорију Палами, те коаутор и приређивач одељка о византијској филозофији у првом тому серије *Grundriss der Geschichte der Philosophie* (Basel, 2019). У академским круговима познат је по свом темељном делу *Philosophie in Byzanz* (Würzburg, 2005). Рецензована монографија – *Byzantine Philosophy: A Systematic Perspective* – представља повратак пројекту сажете систематике, коме аутор тежи три деценије, сада из зреле перспективе, која интегрише педагошку праксу и истраживачко искуство.

Главна теза књиге гласи да се у Византији може идентификовати особена и аутономна филозофска традиција чије је кључно обележје примат динамике бића над статичним схватањем суштине. Та традиција, коју Каприев јасно разликује од „философије у Византији“ у ширем смислу, конституише оно што он назива „византијском филозофијом“ у строгом значењу. Дело се јавља у тренутку обновљеног академског интереса за патристичку и постпатристичку мисао хришћанског Истока, нудећи систематски тематски оквир тамо где су претходна истраживања углавном остајала на хронолошком или монографском приступу појединачним мислиоцима.

Монографија је подељена у два дела. Први, насловљен „Контекст“ („The Context“), обухвата девет поглавља, у којима се разматрају питања периодизације, односа теологије и филозофије, аутономије филозофске дисциплине, „византијског хуманизма“, рационалности и жеђи за знањем. Аутор одмах одбацује устаљену шему по којој се патристички и византијски период схватају као два сукцесивна раздобља (стр. 6–8), доказујући да је таква периодизација, као производ западне схоластичке матрице, неприменљива на источнохришћанску традицију, у којој низ Отаца Цркве тече непрекидно до данас.

Други, знатно обимнији и теоријски захтевнији део („Главне теме и концепти“ / „Main Topics and Concepts“) броји осам поглавља,посвећених учењу о енергијама, принципима бића (λόγοι), природи и ипостаси, антропологији, епистемологији, вољи и слободи, времену–еону–вечности, као и – у закључном поглављу – односу историје и метафизике. Особеност другог дела лежи у томе што Каприев не реконструише историју идеја линеарно, него тематски окупља мислиоце од Дионисија Ареопагита, Максима Исповедника и Јована Дамаскина, преко Фотија Великог и Псела, до Григорија Паламе, Калиста Ангеликуда и Георгија Схолариса, испитујући на које начине сваки од њих разрађује или трансформише кључне проблеме. Методолошки приступ обједињује историјску анализу примарних текстова, филозофску аргументацију и компаративну богословску перспективу.

Највреднији и најоригиналнији допринос монографије јесте управо концептуална разлика, коју Каприев доследно развија кроз цело дело: разлика између res и πρᾶγμα (стр. 87–89) као парадигматског онтолошког

расцепа између западне традиције, која реалност перципира кроз статичне „ствари и регулисане процесе“, и источне традиције, засноване на динамичким интеракцијама. Будући да πρᾶγμα означава пре свега „дело“, „оно што је активно“, „оно што врши утицај“ – дакле, конкретум апстрактума πρᾶξις – Каприев показује да Аристотелова теорија ἐνέργεια у Византији није тумачена у модалним категоријама (потенцијалност/актуалност), него онтолошки: биће је схваћено кроз своју делатност, а не кроз своју суштину. Коришћење Хајдегерове анализе Метафизике, Књига Θ (стр. 91–92), ради осветљавања онога што је западна рецепција Аристотела систематски занемаривала, интелектуално је храбар и убедљив поступак.Прецизна анализа учења о енергијама (стр. 87–166) показује густину документације: Каприев прати развој учења од Атанасија Александријског и Кападокијаца, преко Дионисија Ареопагита, Максима Исповедника и Јована Дамаскина, до Паламе и паламитске генерације. Расветљавање Паламиног учења о перихорези и синергији (стр. 156–160), посебно у односу на Калиста Ангеликуда и проблем ипостасног карактера учешћа у божанским енергијама (стр. 160–162), пружа нијансирано читање које превазилази редукционистичке приказе паламизма у западној литератури.Посебно је вредна анализа појма ἕξις код Максима Исповедника (стр. 163–166) као „ипостасног фактора“: ἕξις је конститутивни посредник између δύναμις и ἐνέργεια који одређује и усмерава природне актуализације, чиме се отвара филозофски пут ка разумевању ипостасне јединствености и људске слободе унутар хришћанске метафизике.

Главна структурна напетост монографије лежи у самодефинисаном предмету: Каприев жели да прикаже „системску перспективу“, али предмет – византијска филозофија у ужем смислу – никад није до краја строго разграничен од осталих филозофских пројеката у Византији. Аутор признаје да ова традиција „тешко може бити окарактерисана као школа“ (стр. X), али то признање ненамерно подрива тезу о систематском јединству. Критеријум „примарности динамике бића“, иако истраживачки плодан, остаје нормативан, а не дескриптиван: није до краја јасно зашто Псел – чије учење о φύσις као инструменту (ὄργανοντοῦθεοῦ, стр. 78) очигледно одступа од предложеног канона – ипак добија тако важно место у свим поглављима. Поглавље „Историја и метафизика“ (стр. 329–346), иако садржи вредан преглед политичке мисли, делује недовољно интегрисано у остатак књиге. Тврдња да „историчност“ представља конститутивни елемент византијске филозофије (стр. 336–345) нуди занимљив увид – посебно у анализи Максимове μεσιτεία у контексту историјске метафизике (стр. 341–345) – али синтеза с претходним поглављима остаје само назначена, а не теоријски разрађена.Однос са западном схоластичком и савременом православном мишљу делимично остаје асиметричан. Дискусија с Томом Аквинским и латинском традицијом одвија се пре свега из перспективе паламитске полемике (нарочито у поглављу о Калисту Ангелигуду, стр. 160–162), а ретко кроз самосталну филозофску компарацију. Тврдња да у Византији „није постојала интеграција филозофије и теологије попут оне на Западу“ (стр. 6, фуснота 13, по Бенакису) преузима се

без довољне критичке дистанце, иако је управо ово питање предмет дебате у савременим истраживањима византијске филозофије.

Byzantine Philosophy: A Systematic Perspective представља зрелу синтезу тридесетогодишњег истраживачког рада, која јасно превазилази дотадашње уџбеничке прегледе (Татакис, Бенакис) и нуди оригинални тематски кључ за разумевање специфичности источнохришћанске филозофске традиције. Кључна теоријска иновација – да је примарни предмет филозофске рефлексије у Византији активност (ἐνέργεια), а не суштина (οὐσία), и да управо тиме византијска мисао отвара простор за динамично, персоналистичко разумевање бића и обожења – помера темељни приступ у тумачењу позновизантијске православне мисли, укључујући тумачење паламизма и његових теолошко-филозофских претпоставки.Дело у исти мах потврђује и допуњује постојећи корпус знања: систематизује до сада несистематизована теолошко-филозофска учења, укључујући недовољно истражену анализу ἕξις-а, и ставља паламизам у шири контекст непрекинутог развоја учења о енергијама. Не мења коренито, али значајно прецизира разграничење између апофатичке теологије као мистичног искуства и катафатичко-дискурзивне филозофске теологије у оквиру исте традиције. Монографија је корисна пре свега истраживачима патристике и позновизантијске теологије, докторандима на тему православне мисли, а посредно и онима који се баве компаративном теолошком онтологијом. Приступ захтева познавање грчке патристичке терминологије и основну упознатост са Хајдегером и Аристотелом. Упркос поменутим структурним ограничењима, ово је дело које свако озбиљно бављење византијском филозофијом у наредним годинама мора узети у обзир.

Михајло Оровић

Од 12. октобра 2018. године часопис Богословље индексиран је у бази Европског референтног индекса за друштвене науке (European Reference Index for the Humanities) – ERIH PLUS.
https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=494605

Central and Eastern European Online Library
Часопис Богословље налази се у CEEOL бази часописа.
https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=2482

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
271.222(497.11)

БОГОСЛОВЉЕ : Часопис Православног богословског факултета Универзитета у Београду /
главни и одговорни уредник Владан Таталовић. -
Год. 1, бр. 1 (1926)-год. 15, бр. 3/4 (1940) ;
год. 1=16, бр. 1 (1957)- . - Београд : Универзитет у Београду - Православни богословски факултет,
1926-1940 ; 1957- (Београд : Caligraph). - 24 cm

Полугодишње. - Друго издање на другом медијуму: Богословље (Online) = ISSN 2560-4945
ISSN 0006-5714 = Богословље
COBISS.SR-ID 5887490